

**СОФИЙСКИ УНИВЕРСИТЕТ „СВЕТИ КЛИМЕНТ ОХРИДСКИ“ ФИЛОСОФСКИ
ФАКУЛТЕТ
КАТЕДРА „СОЦИАЛНА, ОРГАНИЗАЦИОННА, КЛИНИЧНА И ПЕДАГОГИЧЕСКА
ПСИХОЛОГИЯ”**

Росица Йорданова Йорданова

„Семейно функциониране и просоциално поведение в юношеска възраст”

Дисертация за присъждане на научна и образователна степен ”Доктор”

**в област на Висшето образование,
професионално направление 3.2 «Психология»,
научна специалност „Консултативна психология“**

Научен ръководител:

проф. Теодора Стоева, д. пс. н.

София

2024

Дисертационният труд е представен на 226 стандартни машинописни страници и е онагледен със 73 таблици и 12 диаграми.

Библиографията включва 268 източника, от които 22 на кирилица и 246 на латиница.

Защитата на дисертационния труд ще се състои на от..... часа в зала на СУ „Св. Климент Охридски” на открито заседание на избраното Специализирано научно жури.

Материалите по защитата са на разположение в кабинет, южно крило на СУ „Св. Климент Охридски”, както и на сайта на университета www.uni-sofia.bg.

Съдържание

Въведение	4
ЧАСТ 1: ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО	5
Глава I: Семейно функциониране.....	5
Глава II: Просоциално поведение.....	7
ЧАСТ 2: ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ	13
ГЛАВА III. Цел, задачи, хипотези, инструменти на изследването и психометрични характеристики на инструментите	13
ГЛАВА IV: Статистически анализ.....	17
Експериментален дизайн и процедура	17
Верификация на методите	19
Факторен анализ	20
Дескриптивни характеристики за използваните батерии.....	20
Корелационен анализ	23
Проверка на хипотезите, обобщение и изводи от получените резултати	23
Заклучителна дискусия	28
Изводи:	30
Научно-приложни резултати, представляващи оригинален принос в науката	32
Практико-приложни приноси на дисертационния труд	32
Ограничения и насоки за бъдещи изследвания	32

Въведение

Функционирането на семейството се разглежда като водеща предпоставка, както за психо-емоционалното и социално развитие на индивидите в него, така и като фактор предопределящ удовлетвореността от живота като цяло. Особено значение придобива семейното функциониране в периода на юношеството. В този чувствителен период, както социалната среда, така и семейната се явяват своеобразни детерминанти за психичното здраве и благополучие на подрастващите. Така в настоящото изследване се насочваме към един специфичен конструкт на юношеството, доказал „благотворното си влияние“ върху развитието на психичния свят, а именно просоциалното поведение.

Просоциалните действия като обект на интерес за световните изследователи се заражда през 60-те години на миналия век, и то именно като естествен антидот срещу проявите на агресия, противообществени и антисоциални действия. Факторите обаче, които стоят зад възможността индивидите да развият и изявят просоциалната си същност са както индивидуално-психологически, така и социокултурни. Поради тази причина просоциалното поведение се разглежда като комплексен феномен, с богати характеристики и детерминанти.

В допълнение може да се каже, че в психологическата литература изследователи като Eisenberg (Eisenberg et al., 1992; Eisenberg, Fabes, & Spinard, 2006) и направената от него поредица изследвания, проследяват развитието на просоциалното поведение до и през юношеска възраст. Резултатите разкриват връзката на просоциалното поведение с развитието на привързането и видовете емоционална привързаност, емоционалните и когнитивните процеси, както и последно време стиловете на родителстване. Така постепенно изследванията се насочват към междуличностния аспект на просоциалното поведение - значението и качеството на отношенията за неговото развитие, както и семейството като контекст, опосредстващ възникването му.

Данните, които се откриват по повод отношенията в семейството като значим фактор за развитие и проява на просоциалното поведение обаче са предимно диадни, а не системни отношения, които са предмет на интерес на настоящото изследване. Още по-оскъдни са емпиричните данни за връзката между семейното функциониране, така както го възприема юношата и тенденцията му да предприема просоциални действия.

По тази причина настоящата работа стъпва на традиционните изследвания в областта като разширява контекста, а именно насочвайки се към разкриване на връзките, влиянието и взаимодействието на компонентите на семейното функциониране върху различните аспекти на тенденцията за просоциални действия в юношеска възраст.

Резултатите от проведеното изследване могат да бъдат използвани успешно като отправна точка в процесите на консултиране на юноши и техните семейства, в изграждането на стратегии в образователната система, приложими както за отделния индивид, така и за по-големи групи, подпомагащи социалната адаптация и включване и не на последно място - в разработване на стратегии за подкрепа на психичното здраве на юношите и ефективното функциониране на техните семейства, защото просоциалните тенденции са именно това – изява на психично здраве и адаптивно социално включване.

ЧАСТ 1: ТЕОРЕТИЧНИ ОСНОВИ НА ИЗСЛЕДВАНЕТО

Глава I: Семейно функциониране

Първа глава е посветена на разбирането за семейството и неговото функциониране. Разгледани са ключовите дефиниции, схващания и разбирания на понятието „*семејство*“, описани от български и чуждестранни автори.

Семейството се разглежда като сложна съвкупност от елементи, която е специфична и необходима жизнена среда за човека. Историята на възникването, развитието и функционирането му е дълга и обхваща различни теоретични перспективи и емпирични изследвания. То е било и продължава да бъде обект на изследване от психолози, социолози и историци, което донякъде обяснява множеството схващания, възгледи и дефиниции съществуващи в световната и българска литература. Търнър и колеги (1993) казват, че във всички култури семейството е основната социална единица, разбирането за която обаче в исторически план претърпява промени. Тези промени са свързани със социалните, икономически и демографски динамики във времето, което довежда до разширяване на смисъла на думата „семејство“ и съответно съществуващите определения претърпяват значителни преобразувания.

Думата „*семејство*“ произхожда от латинското „*fames*“, което означава „*глад*“. „*Първоначално семејството е общност, която има за цел именно снабдяването с храна и опазването на членовете му от гибел. То е биологично-социална структура, в която се е развил човешкият вид*“ (Иванов, 1998, стр.7).

Направеният литературен преглед на съществуващите в българската литература определения ни отвежда до формулираната от Ангелова (2020) хипотеза, че социално-икономическите фактори създават определени семейни форми, характерни за конкретния исторически период. Проследявайки трансформациите на българският модел семејство българската авторка предлага една по-съвременна дефиниция за семејство – „*група индивиди, които живеят съвместно, обвързани са едни с други, заедно полагат грижи за средствата си, за препитание и за децата си, ако имат такива*“ (Ангелова, 2020, стр. 5).

Видно от разгледаните определения в световната литература е, че не са идентични, но са значително сходни както помежду си, така и с дефинирането на семейството у нас. Ключова дефиниция в разбирането за семейството като функционираща система, свързана с обекта на изследване в настоящия труд, е на Von Bertalanffy (1975a) - „*системата е набор[u] от елементи, стоящи във взаимовръзка помежду си и с околната среда*“ (стр. 159).

Представените дефиниции и разнообразието от схващания до голяма степен отговарят на въпроса защо това понятие има толкова голяма обществена значимост. Рамката, която може да обедини и обобщи всички тях е предоставена от Иванов (1998) - една група от съществуващите определения за семейството, акцентират на съвместната дейност в груповия начин на живот, по време на която се формират колективни взаимоотношения, а друга – върху потребностно-мотивационната страна на семейството, което е свързано със задоволяването и на различни потребности.

Така теоретичната постановка в Глава I се насочва постепенно към системните явления, разбиранията и схващанията за функционирането на семейството като система.

Направен е систематичен преглед на водещите *теоретични перспективи за семејството*, представляващи своеобразни обективи, през които като изследователи да погледнем, организираме

и интерпретираме системните явленията. Изхождайки от тази широка рамка на системно мислене, се стремим да идентифицираме онези аспекти на семейството, които ни представляват интерес.

Представени са структурно-функционална перспектива, екологична перспектива, перспектива на семейното развитие, биосоциалната перспектива, където на последната – системна теория – която е избраната от нас перспектива за организиране дизайн на изследването в настоящия труд, е отделено специално внимание.

В глава I системните фамилни теории са проследени в *историческия контекст на тяхното възникване и развитие*. Тръгвайки от водещата в полето на науката през 20-те години на миналия век теория за *редукционизма*, достигаме до трите исторически фигури, чийто разбирания допринасят за развитието на системната теория - Лудвиг фон Берталанфи (1968), Норберт Винер (1954) и Грегъри Бейтсън (1972). Като обосноваваме преминаваме към описание на основополагащите системното мислене обща теория за системите и кибернетиката.

Общата теория на системите (General System Theory) е формулирана от Лудвиг фон Берталанфи. Тя се фокусира върху разбиране за целостта на системите и въвежда анализа *система – обкръжение*, където живите системи се описват като отворени. По-точно казано Общата теория на системите се фокусира върху връзката и интеракциите между обектите в системата. Тя предоставя модел за разбиране на живите системи, който се фокусира върху това как несвързани събития или явления, могат да се разглеждат като взаимосвързани части или компоненти от по-голямо цяло или система (Hecker, Wetchler, 2014).

Кибернетиката, създадена от Норбърт Винер е наука за контрол и комуникация при хора, животни и машини, на информацията в системите. Кибернетиката позволява *разбирането на свързаността вътре в системите* чрез понятия като *информация, контрол и обратна връзка*.

Интеграцията на обща теория за системите и кибернетичната теория като подход в разбирането на системите и в частност на семейството като система ражда именно системната теория. Пионер в този път е антропологът *Грегъри Бейтсън*, който прилага едновременно кибернетичната теория и общата теория за системите върху семейства.

Така в допълнение в глава I са изведени основните принципи в теорията на системите като е направен подробен преглед на всеки от тях:

1. Всяка система е организирано цяло, а частите ѝ са взаимосвързани;
2. Цялото е по-голямо от сумата от неговите части;
3. Системите са съставени от подсистеми;
4. Патерните в системата са кръгови, а не линейни;
5. Сложните системи са съставени от подсистеми;
6. Системите имат хомеостатични механизми, които поддържат стабилността на техните модели;
7. Еволюцията и промяната са присъщи на отворените системи (превод мой, Hecker, Wetchler, 2014; Minuchin, 1985).

Историческият обзор е продължен, но в контекста на значението, което обща теория на системите и кибернетиката имат за развитието на *системните терапии*. Представени са водещите в областта школи и значими имена, които са направили значим принос в разбирането за функционирането на семейството - теории, която се използват и днес в съвременната наука за диагностична, терапевтична и изследователска дейност.

Така в широкото поле от перспективи за разбиране на семейството в научната литература, откриваме, че съществуват множество фактори, от които семейното функциониране бива повлиявано в една или друга степен. Dai и Wang (2015) определят *семейната структура* като основния фактор, повлияващ функционирането на семейството. Или казано с други думи има значение дали семейството е съставено от двама или от един родител.

В изследванията на семейства с юноши A. Bellissimo и G. Norman (1995) откриват, че не конфигурацията на семейството е определящ фактор за ефективността на семейното функциониране, а доказват значимото влияние на родителския стил. Изследванията на редица автори (Hayden, Schiller, Dickstein, Seifer, Sameroff, Miller, et al., 1998; Anderson, Lindner и Bennion, 1992 и др.) показват близкото до това твърдение, подчертавайки значението на *връзката между семейните членове*.

От своя страна, D. Crane и колеги (2005) посочват като имащи най-голяма тежест за семейното функциониране *адаптивността и кохезията*. Не един изследовател (Agate, Zabriskie, Eggett, 2007; Banovicinova, Levicka, Veres, 2014; Clark, Barrett, Kolvin, 2000; Herzer, Godiwala, Hommel, Driscoll, Mitchell, Crosby, 2010; Li, Zou, Liu, Zhou, 2014; Mansfield, Dealy, Keitner, 2013; Yeung, Chan, 2010; Botha, Booysen, Wouters, 2018; Botha, Wouters, Booysen, 2018) обръщат специално внимание на корелацията семейното функциониране със *социално-икономическия статус*.

Редица автори разглеждат житейския етап на който се намира семейството (жизнения цикъл) като определящ неговото функциониране. В контекста на предмета на настоящия труд е обърнато внимание на изследването на Li, Bai, Zhang и Chen (2018), проследяващи ороцесите и динамиката в семейства с юноши. Изследователите доказват, че когато децата започнат да навлизат в юношеска възраст, необходимостта от развитие и поддържане на високо ниво на семейно функциониране става още по-значима.

Така очерталото се разнообразие от школи, подходи и направления с оглед на изследователските търсения, създаде необходимостта от структурираното им приложение, което ни насочи към разглеждане на моделите, обединяващи понятия от всички тях. В резултат систематизирахме основните теоретичните модели на семейно функциониране, спирайки се на модела на Макмастър (McMaster Model of Family Functioning/ MMFF) като теоретична и изследователска перспектива в настоящия труд за изследване на конструктите на семейното функциониране.

Глава II: Просоциално поведение

Втора глава разглежда подробно многообразието от *дефиниции* за просоциално поведение като същевременно е описана създадената от Pfattheicher, Nielsen, Thielmann (2022) концептуализация, опираща се на три ключови измерения: (1) намерения и мотиви, (2) разходи и ползи и (3) социален контекст. Чрез нея проследяваме използваните до момента определения, без понятието да се предефинира или анализира с цел постигане на концептуалната яснота, в която се намира полето на просоциалното поведение. Акцентът върху дефинирането се оказва неизбежен за изследователското ни търсене, поради необходимостта от избор на работна дефиниция, отговаряща на концептуализацията на настоящия труд.

В допълнение, предвид разширените граници на просоциалното поведение е направен обзор за връзката му и различието с помагащото и алтруистично поведение и дали и как да бъде разграничено от тях.

След направения литературен преглед на термина „просоциално поведение“ и вярването ни, че начинът, по който се измерва една концепция, трябва естествено да следва от това как е дефинирана,

то в настоящия труд, когато говорим за просоциално поведение имаме предвид поведение, което *„обхваща широк спектър от действия, предназначени да облагодетелстват един или повече хора, различни от самия Вас“* (Batson and Powell (2003, стр. 463).

Така настоящата разработка очертахме границата на просоциалното поведение и работната дефиция, която го отличава от „алтруизма“ и го доближава до „помагачо поведение“. В този смисъл алтруизмът не се използва от нас като синоним на просоциалното поведение, присъединявайки се към идеите на Pfattheicher и колеги (2022), според които двете понятия са взаимодопълващи се, но различни. По-конкретно когато говорим за алтруизъм и свързаните с него поведения, имаме предвид просоциално поведение с алтруистична мотивация т.е. просоциалното поведение се отнася до самото действие, алтруизмът допълнително се отнася до това защо това действие се предприема, което го оформя като една от неговите форми, разгледани по-долу.

Това разбиране ни доближава до разбирането на Карагяурова (2010) за просоциалното поведение, която разглежда алтруизма и помощта като два подвида на просоциалното поведение. Опирайки се на дефиницията на автора на най-популярния модел за интерпретация на алтруизма Чарл Даниел Бейтсън, българският изследовател възприема алтруизма като „мотивационно състояние, чиято ултимативна цел е увеличаване благосъстоянието на другия“ (пак там, стр.16), в чиято основа лежи преживяването на емпатия.

В допълнение ще посочим, че заемащата в настоящия труд позиция ни диференцира от възприетия от Генкова (2001) подход, в който алтруистично и просоциално поведение се използват като синоними, от една страна, и от друга – защото авторката го поставя предимно в социокултурен аспект, където *„просоциалното поведение представлява конструктивен феномен за групата и обществото, независимо от характера на неговата мотивация“* (пак там, стр. 89).

Глава II продължава с исторически преглед на **изследователските търсения и формите на просоциално поведение**. Предвид фактите, че назад в историята традиционно просоциалното поведение се е концептуализирало и оценявало като едноизмерен конструкт, но изследванията през последното десетилетие показват, че съществуват различни форми, то в настоящата работа са използвани дефинираните от G. Carlo форми на просоциално поведение. Изборът ни е мотивиран от факта, че той е сред първите автори, който след редица проучвания и анализи, обособява шест различни форми на просоциално поведение, наблюдавани в юношеска и в зряла възраст, което кореспондира с обекта на настоящото изследване. Това са – алтруистичен тип просоциално поведение, услужлив тип просоциално поведение, публичен тип просоциално поведение, емоционален тип просоциално поведение, кризисен тип просоциално поведение и анонимен тип просоциално поведение.

Глава II продължава с разглеждане на **предпоставките за възникването и развитие на просоциалното поведение**. Въпросът за това *какво ражда просоциалните хора* е бил обект на интерес за изследователите в полето на психологическата и социална наука далеч назад. Еднозначен отговор и до днес липсва, което оставя търсенето актуално. Дългата история обаче предполага и различни перспективи, през които е разбран въпросът, основните от които са разгледани в настоящия труд – през аналитичните виждания на Макдугъл и Фройд, *бихевиористичната теория и теорията за социалното учене* и произлизащите от него теории, еволюционните теории и теорията за биологичните механизми и генетичните фактори (представени в идеята на Хамилтън за "общата приспособимост", тезата на Тривърс за реципрочния алтруизъм, идеята за груповия отбор и влиянието на наследствеността върху просоциалното поведение). Предвид широкото поле на

разбирания, ние се спираме на идеите на Watson, който търси отговор на въпроса как именно тези теории обясняват просоциалното поведение.

В допълнение, в настоящата глава правим опит да систематизираме и обобщим освен предпоставките за раждането на просоциалния човек, продължаваме своето теоретично търсене с въпроса *кога просоциалните хора действат просоциално?* Отговорът на този въпрос намираме след преглед на литературата и виждаме, че той има четири компонента – ситуационни, отношенчески, когнитивни и афективни фактори.

Следващият параграф започва с подробно описание на първата голяма група фактори, влияещи върху просоциалното поведение – *ситуационните*. По своята същност това са елементите на средата, чието въздействие макар и да е невидимо за участниците, те ги осъзнават и могат дори да ги назоват. За разлика от другите фактори, ситуационните са важен предиктор на просоциалното поведение, особено когато то е насочено към непознати. При другите форми на просоциално поведение значение имат по-широк кръг детерминанти. Направеното теоретично изложение на конкретни фактори от средата обединява идеите на Bateson (2015), Milgram (1970) и Карагяурова (2010).

След това са разгледани вариациите на просоциалните прояви според видовете *взаимодействия със средата* и обратно – какво влияние има помагачното поведение върху функционирането на групата. Така са разгърнати особеностите както в близките и интимни отношения, така и при по-големите социални групи, където просоциалната тенденция се възприема като системна характеристика.

Третата група, описани в настоящия труд фактори, са *когнитивните*. Разгледани са различните когнитивни гледни точки върху просоциалното поведение, започвайки с теорията за атрибуциите на Watson (2015), която най-общо обяснява поведението на хората, фокусирайки се върху причините за социалното поведение. Последвана от теорията за моралните съждения на Kohlberg (1976), според която един човек може да действа в полза на друг, така както би действал в посока на решаване на проблем или редене на пъзел, където способността човек да действа морално изисква високо ниво на морално съждение. Този параграф завършва с нагласите, които помагачият има.

Последната разгърната група са афективните фактори, както следва: влияние на настроението, емоцията и мотивацията, разглеждани от Bateson (2005) като основни афективни фактори, свързани с просоциалното поведение. Отделено особено място е отделено на връзката между емпатията, алтруистична мотивация и просоциалното поведение.

След като систематично разгледахме влиянието на генетичните, социални, ситуационни, междуличностови отношения и индивидуалните нагласи и мотиви като фактори влияещи върху изявата или не на просоциалните тенденции, във глава II се насочваме към проследяване *развитието на просоциалното поведение от детство до юношество*. Мотивирани от факта, че юношеската възраст е естествено следваща периода на детството и основоположена от него в психо-емоционален смисъл, се обръщаме към проследяване на факторите в индивидуално-психологичен план от ранния онтогенез до юношеството, които са свързани с раждането и развитието на просоциалното поведение.

Прегледът на литературата ни показва, че във филогенетичен план просоциалното поведение претърпява динамично развитие като основните структури, от които зависи са *междоличностните отношения, аз-концепцията, развитието на емоционалните и когнитивни структури*.

Иванова и Стаматов (2003) посочват, че до голяма степен развитието на просоциалното поведение зависи от развитието на *когнитивните способности*. Те посочват, че в основата на просоциалното поведение е разграничаването на Аз-а от другите, на неговите потребности, преживявания, емоции – *концептуализирането на другия*. Като същевременно когнитивните способности помагат за *концептуализиране и на емоциите на другия* т.е. развива се разбирането за емоционалните състояния на другия, за тяхното разграничаване от собствените; способността за свързването на определени емоции с определени събития, което предполага и възможност за по-осмислени поведения. Когнитивните способности подпомагат освен осъзнаването на самото поведение и неговото съдържание и смисъл т.е. концептуализиране на самото просоциално поведение и за концептуализиране на Аз-а - участват и във формирането на *Аз-образа, Аз-концепцията и самооценката*.

Изследванията в областта на детското развитие до 1970 г. разглеждат именно социо-емоционалните възможности, които развива детето основно като зависещи от когнитивното му развитие. След този период обаче започват да се появяват изследвания, които потвърждават допускането, че емоционалното развитие е фактор, опосредстващ или възпрепятстващ индивидуалното развитие и социалната компетентност. Това води след себе си възникването на нови теоретични конструкции като емоционална интелигентност (Salovey и Mayer, 1990 г.; Goleman, 1995) и когнитивна емпатия (Hogan, 1969 г.; Saarni, 1999).

Иванова и Стаматов (2003) се присъединяват към твърденията, че другият интрапсихичен фактор, който влияе върху просоциалните тенденции е *емоционалното развитие*. Последващите редици изследвания до днес проследяват значимостта на социо-емоционалното развитие и значението му за социалната адаптация, включваща отношенията с връстници и психичното благополучие от детство до юношество (Salerni, N., Caprin, C., 2022; Di Norcia, A., Bombi, AS, Pinto, G., Mascaro, C., Cannoni, E., 2022; Farina, E., Belacchi C., 2022; Cigala, A., Mori, A., 2022; Grazzani, I. Et all, 2022; Simon, P., Nader-Grosbois, N., 2021; Shin, H., 2021; Fernández-Martín, F-D. et all, 2021; Bølstad, E. et all, 2021; Wang, H., 2021; Deng, X., 2021; Vaish, Amrisha, and Felix Warneken, 2011).

В съответствие с предмета на изследване в настоящият труд изследователският ни интерес е насочен към влиянието и връзката на системата от отношения и нейното функциониране върху това развитие. Така се обръщаме към ролята на *отношенческите фактори* върху просоциалното поведение, тъй като се основаваме на вярването, че когнитивното, емоционалното развитие и просоциалните тенденции се случват в междуличностното пространство и междуличностното взаимодействие. Без свързване с другия – родител, осиновител, институция - дори физическото оцеляване би било невъзможно.

Възприетата в настоящия труд позиция, че просоциалното поведение се ражда от развиващия се Аз в отношенията с другите намира подкрепа в теоретичните постановки на Стаматов и Иванова (2003): *„Близостта с другия, срещата „лице в лице“ ражда просоциалното поведение, а просоциалното поведение близостта“* (Иванова, Стаматов, 2003, стр. 51). Авторите са категорични, че просоциалното поведение се ражда в пространството на аз-обектните отношения, макар и степента на зависимост от тези отношения да е различна. Когато в него присъстват доверие, сигурност, чувствителност към другия, изпълнени са с любов, грижа и приемане, то тези отношения се явяват надеждна основа за раждане и развитие на просоциалното поведение. В това пространство на надеждно привързване става възможно когнитивното и емоционално развитие на детето, включително социалната му компетентност в по-късните периоди, обхващащи и юношеството.

Значителен брой изследвания се насочени към проследяване на нововъзникнала система на отношения - връзката майка-дете като емпиричните изследвания свидетелстват, че типове емоционално привързване влияят по различен начин както върху развитието на емпатията като предиспозиция, така и в поведенческия ѝ израз по-късно – просоциалното поведение (Стаматов, 2004). Така естествено следващи теориите в научната литература се спират първо върху **теорията за привързаността** през погледа на Дж. Боулби и Е. Ейнсуърт.

Обръщайки се към смисълът и значението на надеждното емоционално привързване, откриваме, че то предполага развитието на усещането за заедност у детето, което е породено от взаимната загриженост и преживяна емпатийна радост. Ранното надеждно взаимодействие майка-дете също така допринася за засилване на емоционалната чувствителност, предпоставяйки образци на емоционални и поведенчески отговори, образци на просоциално поведение и просоциални отговори. В това пространство на междуличностните отношения тези действия добиват смисъл, – просоциалните поведения се превръщат в способности за изграждане на заедност. (Стаматов, Иванова, 2003).

Важно е да отбележим, че системата на привързаност не функционира изолирано, а отношението майка-дете е част от по-широката семейна система. Изследвания доказват, че проблематичното родителстване, съпругеските конфликти, както и фактори от индивидуалната история на родителите като несигурната, травматична привързаност и на двамата родители, психични разстройства на майката, насилие в семейството са силно компрометиращи системата на привързаност.

Така в следващите параграфи е проследено раждането и развитието на просоциалното поведение през ранното детство в контекста на междуличностните отношения. Описан е всеки възрастов период от раждането на детето до 2-годишна възраст и съпътстващите го когнитивни, емоционални промени и значими отношения, в пространството на които се поставят основите на просоциалното поведение.

Така откриваме първите форми на просоциално поведение, които се наблюдават след 2-годишна възраст. В този период просоциалното поведение придобива по-автономно съществуване, което е свързано с подема на емоционалното развитие на детето. Засилват се различните преживявания, включително емпатията, симпатията. Засилват се и когнитивните годности на детето като способността да разбира своите преживявания, вътрешните преживявания на другите и те да се свържат със ситуацията. Достигайки 4- годишна до 6-годишна възраст децата усъвършенстват т.нар. **Теория на ума** (Ханчева, 2019).

В следващите параграфи е отделено внимание на връзката на Теорията на ума и ментализацията и емпатията, които са част от когнитивното и емоционално развитие на детето и най-общо казано поставят основите на разбирането както емоциите и поведението на другите, така и своите собствени. Редица съвременни изследвания (Caputi et al, 2012; Imuta, Henry, 2016; Rix, Monks, O'Toole S, 2023; Brazzelli E et al, 2022; Moriguchi et al, 2022; Longobardi et al, 2019; Drupadi, Ayryza, 2020) доказват връзката на трите конструкта с просоциалното поведение при децата.

Така изхождайки от значимостта, влиянието и ролята на родителите за психичното развитие и благополучие на детето, разглеждаме в отношенчески смисъл и ролята на родителските стилове върху формиращата се детска личност и преживявания, както и специфичните ефекти, които всеки от тях оказва върху динамично променящото се психо-емоционално развитие в по-късната юношеска възраст. Разгледани са видовете **стилове на възпитание**, описани от Т. Стоева (2013),

отношенията, стилът на комуникация, който предопределя всеки от тях в семейството и ефекта, който имат върху функционирането и развитието на бъдещия юношата.

От казаното до тук се виждаме недвусмислената позитивна връзка между социо-когнитивното, емоционалното развитие на детето и ранните му отношенчески интеракции, допринасящи за емпатийното преживяване и просоциални тенденции от детство до зрялост. За да формираме още по-пълна представа за механизма на развитие на просоциалното поведение – разширихме контекста, вземайки предвид приноса на културата. Или казано с други думи – **културата като контекст на развитие на просоциалното поведение.**

Така разбирайки поетапността на развитие на психичния живот на детето и факторите, които го повлияват, се насочваме към особеностите, проявите, развитието и формите на просоциалното поведение в периода на ранното детство като естествено предхождащи предпоставки на просоциалното поведение в юношеска възраст - обектът на изследване на настоящия труд.

Разгледали сме концепцията на Liable, Karahuta (2014) за **ранната онтогенеза на просоциалното поведение**, диференцираща три широки типа просоциално поведение в ранна детска възраст. Първият е *отзивчивост към страданието на другите*, което включва емпатийната загриженост и утешителното поведение. Вторият тип включва помагачното поведение на децата, което е изследвано по отношение на информирането и оказване на *инструментална помощ*. И третият тип - *извършване на съвместна работа с другите*.

Главата приключва с въпросът *Каква е стабилността на просоциалното поведение в прехода от детство до юношество?* Въпросът дали просоциалното поведение се повиша с напредване на възрастта в синхрон с прогресиращото социално-когнитивно развитие, партнирано от нарастващата социализация от родителите или тенденцията за просоциално поведение с възрастта се повишава изборително и поради това е най-ниска в периода на ранното детство е дълго дебатиран в научната литература.

В настоящия труд ние се насочваме към въпроса, което Liable, Karahuta (2014) изказват, че при по-големите деца просоциалното поведение е пряк резултат от нивото на развитие на техните социално-когнитивни умения (каквото е например приемането на перспектива) и тяхната мотивация да действат в полза на другите (каквото е например емпатията). Като се приема, че този процес е по-примитивен в ранна детска възраст и мотивацията за просоциално поведение може да бъде чувствително по-различна от мотивацията в периода на юношеството.

Шести параграф на втора глава представлява систематичен преглед на **развитието на просоциалното поведение в юношеска възраст**. Следвайки патерна на предходните параграфи разглеждаме **особеностите в развитието на юношата** като специално внимание е отделено на **особеностите на просоциалните прояви** в този възрастов период. Според редица изследователи, сред които водещи в областта са Hoffman, Eisenberg, Bateson, Kohlberg, Davidio и родните Стоева, Стаматов, Калчев и др. посочват, че индивидуалните психични промени в периода на юношеството, несъмнено повлияват просоциалното поведение. Изследванията на редица изследователи (Malti, 2015; Carlo, Crockett, Randall, Roesch, 2007; Crocetti, 2016) показват, че в периода на юношеството просоциалното поведение намалява в малка степен от детството до ранното юношество и отново се възстановява в края на юношеския период и в прехода към зряла възраст, поради което обръща специално внимание на възрастовите и половите различия в проявите на просоциалното поведение в периода на юношеството. Така разбираме, че юношеството е период на динамични промени и по отношение на просоциалното поведение и е в тясна колаборация със социализацията, социокогнитивните и социоемоционалните влияния, включително и на моралната идентичност (Malti, 2021; Hart, Carlo, 2005). Това поставя началото на последните открития, че не всички просоциални поведения са еквивалентни и може да изискват различни умения или черти, проявени

с различна сила, да бъдат свързани със специфични корелати, каквито са компонентите на семейното функциониране.

В контекста на динамиката на психо-емоционалното и социално развитие на юношеството като период, разбирането за развитието на просоциалното поведение през него също се очертава като глобален конструкт. Съществуващите изследвания обаче често третират този сложен набор от поведения като относително едноизмерени, което може да обясни противоречивите открития. По тази причина в настоящия труд се спираме на изградения от Padila-Walker, Carlo (2020) многоизмерен подход към просоциалното поведение, който включва различни теоретични перспективи за разбиране и изследване на просоциалното поведение като цяло. Използваме тази мултидименционална рамка, за да концертиализираме множеството различни типове, включително към различни цели, контексти и мотивации за просоциално поведение в юношеска възраст.

По-конкретно, в следващите точки са разгледани биологичните, социализационните, културните, контекстуални влияния, като е отделено по-специално внимание на отношенческия подход върху просоциалното поведение в тази чувствителна възраст. Така просоциалното поведение в юношеска възраст е разгледано през мултидименционалния поглед на културноинтергративния подход, през биологичната, развитийна и социализационна перспектива като специално внимание е отделено на отношенческата перспектива.

Социално-психологическият подход предполага, че помощта оказана в групата, към която принадлежи индивида или извън нея е различна и също зависи от това дали е обща за групата цел или нещо извън нея. В същото време според *развитийния подход* всяка цел е оправдана. *Отношенческият подход* към просоциалното поведение, от трета страна, го разглежда в контекста на това с кого си в отношения, т.е. просоциалното поведение зависи от вида отношения, в които си – приятелски, отношенията с родителите, със сиблингите и с прародителите като допълнително подчертава, че различните аспекти на тези отношения са едни от най-важните предиктори за просоциално поведение в тези отношения. Този тип отношенческо просоциално поведение възниква най-рано, защото децата и юношите прекарват по-голяма част от тяхното време със семейството и връстниците, отколкото в непозната среда с непознати хора, което е причина и за по-честите просоциални прояви в семейството и към приятели, отколкото към непознати.

Така в контекста на отношенческата перспектива са разгледани: насоченост на просоциалното поведение, специфичните цели и типове просоциално поведение. В допълнение са разгърнати значението на качеството на отношението родители-юноша. Lewis (2020) разглежда просоциалното поведение на юношата в близкия социален кръг като отражения на динамиката на техните отношения. Една част от търсенето на значимостта на отношенията родител-юноша откриваме в *репрезентациите и смислите на отношенческите атрибути*, а друга в *индивидуалните различия на отделните семейни членове*.

В последния седми параграф на глава II са представени изследвания върху просоциално поведение в юношеска възраст, връзката му с емпатията, с родителските отношения и в контекста на семейното функциониране.

ЧАСТ 2: ОРГАНИЗАЦИЯ НА ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ

ГЛАВА III. Цел, задачи, хипотези, инструменти на изследването и психометрични характеристики на инструментите

Трета глава представя организацията на емпиричното изследване. Първият параграф изяснява обекта, предмета, целта, задачите и хипотезите на изследването.

Обект на изследване са просоциалните тенденции в юношеска възраст (12 г. -20 г.)

Предмет на изследване е връзката между компонентите на възприетото от юношите семейното функциониране и степента на проява и вида на просоциални тенденции.

За реализирането на целта беше необходимо изпълнението на следните задачи:

- Да се обогати научното познание относно семейното функциониране и просоциално поведение, техните компоненти и взаимодействия;
- Да се формулират критериите за подбор на изследвани лица и да се направи подбор на експериментална група;
- Да се селектират методики, съответстващи на целта на настоящото изследване;
- Да се систематизира и представи допълнителна информация за факторите, повлияващи семейното функциониране, просоциалното поведение и емпатията;
- Да се допринесе към подобряване на използваните инструменти чрез проверка на тяхната надеждност и факторна структура;
- Да се разгледат и анализират получените резултати и да се предоставят идеи и насоки за бъдещо изследване на семейното функциониране и просоциалното поведение;
- Да се проверят изградените хипотези с помощта на подходящ експериментален дизайн.

Предвид представените теоретична рамка и емпиричните изследвания по изследователския въпрос, ние формулирахме следните хипотези:

Хипотези:

1. Допускаме, че възприетото семейно функциониране на юношите ще бъде свързано с просоциалните тенденции при юношите.
2. Допускаме, че емпатията при юношите ще бъде свързана с просоциалните тенденции при юношите.
3. Допускаме, че възприетото семейно функциониране на юношите ще бъде свързано с емпатията при юношите.

Хипотеза 1 и 3

- Очакваме, че отделните компоненти на семейното функциониране - *Решаване на проблеми, Комуникация, Роли, Афективна въввлеченост, Афективна отзивчивост, Поведенчески контрол и Общо семейно функциониране* - ще бъдат свързани и дори ще повлияват просоциалните тенденции на юношите - *Публичен тип просоциално поведение, Емоционален тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Анонимен тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение.*
- Очакваме, че отделните компоненти на семейното функциониране - *Решаване на проблеми, Комуникация, Роли, Афективна въввлеченост, Афективна отзивчивост, Поведенчески контрол и Общо семейно функциониране* - са свързани и повлияват емпатията (*Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране, Личен дистрес*).

Хипотеза 2

Очакваме, че отделните компоненти на емпатията (*Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране, Личен дистрес*) или част от тях ще бъдат свързани с просоциалните тенденции в юношеска възраст (*Публичен тип просоциално поведение, Емоционален тип*

просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Анонимен тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение).

Следващият параграф на трета глава представя инструментариума, използван в настоящото изследване, както следва:

Семейно функциониране

За изследване на семейното функциониране и неговите компоненти е приложен самооценъчният въпросник The Family Assessment Device (FAD).

Теорията зад модела на Макмастър е предложена официално от Epstein през 1987 г. Epstein и колеги (2012) правят кратко обсъждане на възгледа за „нормалното“ (здравото) семейство, което е неизменна част в хода на определянето на опорните точки на семейното функциониране. Здравото семейство не се разглежда като съвършено, а като способно да управлява и решава ефективно проблемите.

Моделът на Макмастър се фокусира върху онези измерения на семейното функциониране, които се смятат за оказващи най-голямо влияние върху емоционалното и физическо здраве или проблеми на членове на семейството. Авторите на модела дефинират функционирането във всяко измерение като вариращо от „най-неефективно“ до „най-ефективно“, т.е. принадлежащо на един функциониращ континуум. Като „най-неефективно“ функциониране се разбира по-скоро клинично проявление в тези семейства, докато „най-ефективното“ функциониране допринася за поддържане на оптималното физическо и емоционално здраве (Epstein and all, 2012).

ММФФ интегрира системната теория, използвайки концепциите на комуникативната теория, теорията на ученето и транзакционния подход. Все пак инфраструктурата на модела остава системният подход, т.е. както вече стана ясно семейството се разглежда като отворена система, състояща се от подсистеми като на фокус на изследователския интерес не са интрапсихичните особености и патологии в отделния индивид, а процесите, които произтичат в семейната система и произвеждат функционалното или дисфункционално поведение.

Инструментът е преведен на 23 езика, включително на български като надеждността на скалата е описана в множество статии в различен културен контекст, където FAD е утвърден като подходящ инструмент за изследване на семейното функциониране за клинични, терапевтични, обучителни и изследователски цели..

Инструментът оценява функционирането на семейството по всяка от дименсиите, описаните в модела на Макмастър за семейно функциониране (ММФФ) според възприятията на отделните семейни членове за функционирането на тяхното семейство. FAD включва шестте дименсии на ММФФ: 1) решаване на проблеми, 2) комуникация, 3) роли, 4) афективна респонзивност, 5) афективна въввлеченост, 6) контрол на поведението. В допълнение към тях Ryan, Epstein, Keitner, Miller и Bishop (2012) описват и включват разработената от тях седма скала 7) общо функциониране на семейството, която измерва общото ниво на функциониране на семейството, която ние също използваме в настоящия труд. FAD съдържа общо 60 твърдения, на които всеки от семейните членове отговаря в каква степен твърдението описва неговото семейство – напълно съгласен, съгласен, несъгласен, напълно несъгласен. Всяка дименсия включва от 6 до 12 айтема като всеки айтем принадлежи само на една дименсия и описва здравословно или нездравословното функциониране по нея.

Като самооценъчен въпросник, инструментът изисква способност за четене и разбиране на прочетеното, поради което авторите дефинират долна граница на изследваните лица 12 годишна възраст. Те допълват, че в практиката си откриват, че семействата рядко срещат трудности при отговарянето на въпросите (Epstein, Baldwin, & Bishop, 1982, 1983, Ryan & all, 2012).

Емпатия

За изследване на емпатията е използвана скала „Индекс на междуличностно реагиране“, Скалата е конструирана от М. Дейвис и е най-широкоизползваната скала за изследване на индивидуални различия в емпатийните тенденции. De Corte и колеги (2007) допълват, че популярността му се дължи, първо, на факт че скалата е единствената, която се основава на многоизмерна концептуализация на емпатията, второ, скалата е посочвана като най-изчерпателната мярка за самооценка на емпатийните диспозиции. И не на последно място, но важно за изследователите качество е че IRI е относително кратка и лесна за администриране скала.

Окончателната версия на инструмента се състои от четири подскали, всяка от които съдържа седем елемента и оценява различните емпатийни диспозиции. Това са: 1) поемане на перспектива – способността да се възприеме психологическата гледна точка на друг, т.е. оценяват се спонтанните опити да се възприемат гледните точки на другите и да се видят нещата от тяхната позиция; 2) фантазиране – склонността лицето да се идентифицира силно с измислени герои от филми, романи, пиеси и други нереални ситуации; 3) емпатийна загриженост– склонността да се изпитва чувство на топлина, съчувствие и загриженост към другите; 4) личен дистрес – измерва личните чувства на тревожност и дискомфорт, които са резултат от наблюдението на чуждия негативен опит (De Corte, 2007; Davis, 1980).

Скалите личен дистрес и емпатийна загриженост оценяват афективните компоненти на емпатията, докато скала поемане на перспективни – когнитивните. Инструментът съдържа четирите скали, защото всяка от тях е отделно представителство на отделните аспекти на това, което се нарича „емпатия“.

Заклученията на Davis и колеги (1980, 1983) потвърждават мултидимензионалната концепция на IRI за емпатията. В допълнение изследователите посочват, че четирите измерения са уникални, но свързани аспекти на емпатията.

Скалата е преведена на испански, френски, немски, китайски и български. Преводът у нас е направен от К. Ханчева и Пл. Калчев, който, от своя страна, подготвя и реализира апробация на българската версия, която е използвана в настоящото изследване.

Просоциално поведение

Изследването на просоциалното поведение беше приложена ревизираната версия на скалата за просоциални тенденции (*Prosocial Tendencies Measure -Revised* (PTM-R)), разработена от американските психолози Carlo & Randall (2002).

Инструментът първоначално е разработен за прилагане на студенти и на млади възрастни (PTM) и по-късно е модифициран от Carlo, Hausmann, Christiansen и Randall (2003) за употреба при юноши в средна и гимназиална възраст, т.е. през ранно и средно юношество (PTM-R). Скалата съдържа първоначално 25 айтъма, но по-късно е модифицирана до 21 айтъма, разпределени в шест дименсии на просоциално поведение, а именно:

1. Алтруистичен тип просоциално поведение – помагачо поведение, което е доброволно, мотивирано от загриженост за другите, често предизвикано от симпатия;
2. Услужлив тип просоциално поведение – оказване на помощ в резултат на вербална или невербална молба;
3. Емоционален тип просоциално поведение – оказване на помощ в емоционално предизвикана ситуация;
4. Кризисен тип просоциално поведение – помагачо поведение в кризисна ситуация;
5. Публичен тип просоциално поведение – помагачо поведение, мотивирано от присъствието на наблюдатели;

- б. Анонимно просоциално поведение – склонността за помагащо поведение, без значение на кого се оказва помощ;

Изследваните лица отговарят до колко даденото твърдение ги описва с пет-степенна ликертова скала.

Субскалите са базирани най-вече на направен факторен анализ на литературния преглед. Въпреки че всяка от тях отразява специфична форма на просоциално поведение, целта на въпросника е да измери просоциалните поведенчески тенденции, т.е. склонността на индивида да участва в специфични форми на просоциално поведение. Всеки от тези шест типа са теоретично важни форми на просоциално поведение, което включва различни мотиви и контексти на просоциално поведение.

Статистически методи

След като бяха обработени данните от въпросниците, попълнени от юношите, резултатите от трите методики бяха анализирани статистически с помощта на специализирания софтуер IBM SPSS, като бяха приложени следните статистически анализи:

- Проверката на хипотезите започна 1) чрез извършване на непараметричните алтернативни статистически процедури на еднофакторните дисперсионни анализи: Крушкел-Уолис и Ман-Уитни. Съответно при сравнение на две независими групи е приложен тестът на Ман-Уитни (Mann-Whitney), а при три и повече независими групи - тестът на Крушкел-Уолис (Kruskal-Wallis); 2) за изследването на връзките между факторите беше приложен методът на ранговата корелация на Спирман; 3) за установяване влиянието на фактори върху наблюдаваните зависими променливи беше използван регресионен анализ.
- Потвърждаващ факторен анализ на FAD, IRI и PTM-R за потвърждаване, че съществува връзка между наблюдаваните променливи и техните основни конструкции.
- С оглед проверка надеждността (вътрешната съгласуваност) на използваните скали е изчислен коефициентът алфа на Кронбах.
- Оценка на средните стойности (\bar{x}) и оценка на стандартното отклонение (s) за всяка дименсия на трите въпросника.

ГЛАВА IV: Статистически анализ

Експериментален дизайн и процедура

Провеждането на изследването в учебните заведения изискваше предварителни процедури. Предвид нови уредби в училищното образование беше необходимо получаването на съгласие от родители на децата на възраст между 12 години и 17 години под формата на „Декларация за информирано съгласие“ (в приложение 2). Поради анонимността на изследването и политиките на училищата, учителите събираха в избрания час само юношите, от чиито родители са получили подписана декларация, а останалите биваха освободени, без да бъде съобщен броят им.

В изследването се включиха:

- Втора английска езикова гимназия „Томас Джеферсън“ – гр. София
- 21 Средно училище “Христо Ботев”- гр. София
- Френска езикова гимназия „Антоян дьо Сент-Екзюпери“ – гр. Пловдив
- Средно училище „Черноризец Храбър“ – гр. Пловдив

Изследването в четирите училища беше проведено на място в учебните заведения по време на класа на учителя.

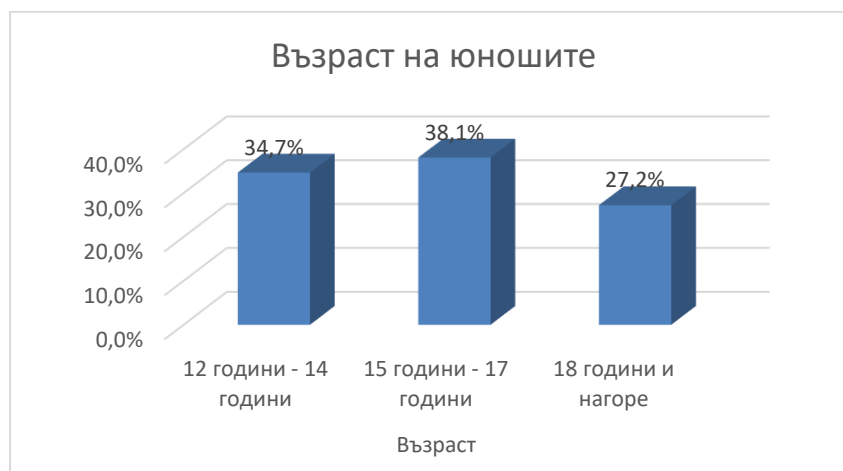
Контингент

Избраните методики бяха предоставени на 381 лица на възраст между 12 години и 20 години в четири учебни заведения в България като 9 от респондентите предпочетоха онлайн формата на попълване. От 381 протокола, 32 бяха некоректно попълнени, поради което останаха 349 юноши, попълнили въпросниците.

Профил на респондентите

В настоящето изследване участие са взели 349 юноши, които са във възраст между 12 години и 20 години (виж. Диаграма 1). Изследваните лица между 12-годишна и 14-годишна възраст са 34,7 %, юношите във възрастта между 15-годишна и 17-годишна възраст са най-голямата група 38.1%, а лицата над 18-годишна възраст са 27.2%.

Диаграма 1. Демографски характеристики - възраст

Данните показват, че в извадката преобладават момчетата, които са 64,5% от анкетираните, докато момчетата са 35,5% (виж табл. 1).

На въпроса „С кого живеете?“ 65,5 % са отговорили „с двамата си родители“, 18,9% са посочили, че живеят с „единия си родител“, 9,5% „с единия си родител и неговият партньор“ т.е. юношата живее в реконструирано семейство, 2,0% са посочили, че живеят с „баба и дядо“ и 4,0% „сам/а“ (виж табл. 1).

Табл.1. Профил на юношите

		Всички
База		349
D1. Пол	Момче	35.5%
	Момиче	64.5%
D2. Възраст	До 14 г.	34.7%
	15 г. -17 г.	38.1%
	18 и повече години	27.2%
D3. С кого живеете?	Сам/а	4.0%
	С двамата си родители	65.6%

	С единия си родител	18.9%
	С единия си родител и неговия партньор	9.5%
	С баба и дядо	2.0%

От изследваните 349 юноши 65,3% казват, че имат поне още един биологичен брат или сестра, докато 34,7% от анкетираните са единствени деца на биологичните си родители.

Верификация на методите

Надеждност

Вътрешната съгласуваност – стойностите на α на Кронбах на айтемите при компонентите на трите въпросника (батерии) FAD, IRI и PTM-R е представена съответно в табл. 2, табл. 3 и табл. 4.

Табл. 2. Вътрешна съгласуваност на компонентите на въпросника за Семейно функциониране (FAD)

Дименсии	Брой айтеми в дименсията	Алфа на Кронбах
FAD Дим. 1 - Решаване на проблеми	6	0.698
FAD Дим. 2 - Комуникация	9	0.730
FAD Дим. 3 - Роли	11	0.638
FAD Дим. 4 - Афективна отзивчивост	6	0.675
FAD Дим. 5 - Афективна въвличеност	7	0.670
FAD Дим. 6 - Контрол на поведението	9	0.652
FAD Дим. 7 - Общо функциониране	12	0.841

Резултатите при въпросника за Семейно функциониране показват, че стойностите на α варират от 0.638 до 0.841 (виж табл. 2.).

Табл. 3. Вътрешна съгласуваност на компонентите на скалата за емпатия (IRI)

Дименсии	Брой айтеми в дименсията	Алфа на Кронбах
IRI Дим. 1 - Приемане на перспектива	7	0.663
IRI Дим. 2 - Емпатийна загриженост	8	0.719
IRI Дим. 3 - Фантазиране	8	0.757
IRI Дим. 4 - Личен дистрес	7	0.685

Резултатите при скала Емпатия (IRI) показват задоволително равнище на надеждността на *Емпатийна загриженост* (0.719) и *Фантазиране* (0,757) и като цяло приемливи стойности за *Приемане на перспектива* (0.663) и *Личен дистрес* (0.685) (виж табл. 3).

Табл. 4. Вътрешна съгласуваност на компонентите на въпросника за Просоциални тенденции - ревизирана версия (PTM-R)

Дименсии	Брой айтеми в дименсията	Алфа на Кронбах
PTM-R Дименсия 1 - Публичен тип просоциално поведение	3	0.658
PTM-R Дименсия 2 - Емоционален тип просоциално поведение	5	0.683
PTM-R Дименсия 3 - Алтруистичен тип просоциално поведение	4	0.675
PTM-R Дименсия 4 - Кризисен тип поведение	3	0.646
PTM-R Дименсия 5 - Услужлив тип просоциално поведение	2	0.660
PTM-R Дименсия 6 - Анонимен тип просоциално поведение	4	0.643

Резултатите при въпросника за просоциални тенденции (PTM-R) показват (виж табл. 5) задоволително равнище на надеждността на компонентите на *Публичен тип просоциално поведение* (0.658), *Емоционален тип просоциално поведение* (0,683), *Алтруистичен тип просоциално поведение* (0.675), *Кризисен тип просоциално поведение* (0.646), *Услужлив тип просоциално поведение* (0.660) и *Анонимен тип просоциално поведение* (0.643).

В заключение ще кажем, че за целите на настоящото изследване, скалите и по трите въпросника FAD, IRI и PTM-R достатъчно добре описват дименсиите, за които са използвани.

Факторен анализ

Направен е потвърждаващ факторен анализ (CFA) на трите въпросника, използвани в настоящото изследване.

Резултатите от направения потвърждаващ факторен анализ на въпросника за *семеино функциониране Family assessment device (FAD)*, на *скала Емпатия (IRI)* и на *въпросника за Просоциални тенденции - ревизирана версия (PTM-R)* показват статистически значимо влияние на латентния фактор, т.е. айтемите, зададени от авторите на въпросниците FAD, IRI и PTM-R се включват в посочените дименсии.

Дескриптивни характеристики за използваните батерии *Family Assessment Device (FAD)*

Прегледът на дескриптивните характеристики на самооценъчния Въпросник за семейно функциониране (FAD) показва сходно възприемане на семейното функциониране от юношите ***по отношение на*** разгледаните ***шест дименсии*** – *Решаване на проблеми, Комуникация, Роли, Афективна отзивчивост, Афективна въвлеченост и Контрол на поведението*. Така данните (средната 1.94 за скала *Общо семейно функциониране*) показват, че **юношите в българската среда, възприемат семействата, в които живеят като ефективно функциониращи**. Тук ще отворим една скоба като допълним, че усещането за здраво семейство идва от начина, по който в семейството се преговаря, начина, по който напасват различията си, начина и процеса на справяне с проблеми са значимите, а не степента на ефективност на конкретни решения.

Изведени са средноаритметичните стойности на всяка от дименсиите на Въпросника за семейно функциониране (FAD) ***според пола на анкетираните. Като виждаме, че има съществена***

разлика между момчетата и момчетата юноши по всички дименсии. Момчетата сред анкетираните по отношение на всяка от шестте дименсии, оценяват функционирането на техните семейства като възприемащи го в по-висока степен положително от момчетата.

Съществена разлика **според възрастта на респондентите** се откроява по три дименсии – *Роли, Контрол на поведение и Общо семейно функциониране*. Обобщените резултати показват, че с порастването юношите възприемат семейството си като здраво функциониращо като цяло в по-малка степен и все пак флукуациите остават в диапазона на ефективно семейно функциониране, т.е. българският юноша, независимо от възрастта си възприема семейството, в което живее и се развива като притежаващо адаптивни модели за справяне с трудности, подобаващо изпълнение на семейните роли, на прилежащите им функции и семейните членове като емоционално съответни и ангажирани с преживяванията на останалите.

След това разглеждаме как се променя възприятието за функционирането на семейството, в което живее юношата в зависимост от това с кого живее – „сам/а“, „с двамата си родители“, „с единия си родител“, „с единия си родител и неговия партньор“, „с баба и дядо“. Резултатите показват, че по отношение на дименсии *Решаване на проблеми, Афективна отзивчивост, Контрол на поведението* и по отношение на *семейното функциониране като цяло* няма съществена разлика с кого живее юношата. Докато по отношение на *Роли, Комуникация и Афективна въвлеченост* откриваме съществена разлика в зависимост от структурата на семейството. Като онези юноши, които живеят сами оценяват разпределението, изпълнението и отговорността на определена роля като по-скоро затруднено, в сравнение с юношите от останалите групи.

При дименсия *Афективна отзивчивост* на въпросника за семейно функциониране (FAD) има значима разлика във възприятието в зависимост дали изследваното лице има или няма *друг биологичен брат или сестра*. И двете групи оценяват семейството, в което живеят като емоционално богато, изразяващо широк спектър преживявания като онези, които са отговорили утвърдително, че имат брат или сестра то е в по-малка степен от това на респондентите, които са единствени деца.

Скала Емпатия (IRI)

Дескриптивните характеристики на скалата на Дейвис Индекс за междуличностно реагиране (IRI) показват, че единствено средната значима на дименсия *Личен дистрес* (2.76) е под минималната стойност на средния диапазон на извадката, при останалите дименсии *Емпатийна загриженост* (3.76), *Приемане на перспектива* (3.52) и *Фантазиране* (3.64) юношите съобщават за средна към висока склонност. Или казано накратко - българският юноша определя себе си като топъл и емпатийно загрижен за другите, способен да види и разбере събитията и свързаните с тях преживявания от позицията на другия, докато той самият успява да запази нивата си на тревожност и дискомфорт ниски.

Резултатите по дименсии на скала Индекс за междуличностно реагиране според **пола на респондентите** показват, че по дименсии *Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост и Фантазиране* има наличие на съществена разлика от пола, т.е. **момчетата в по-висока степен успяват да приемат психологическата гледна точка на другия, да изпитват загриженост, съчувствие и да се идентифицират с измислени герои, като момчетата също успяват, но в по-малка степен.**

По отношение на дименсии *Приемане на перспектива и Фантазиране* се наблюдава статистическо значимо различие според **възрастта на респондентите** като колкото по-голяма е възрастта им, толкова по силна е тенденцията (виж табл.15). Това означава, че **с увеличаване на възрастта (от**

12 години нагоре), способността за идентифициране с измислени персонажи от филми, книги и пиеси расте, както и уменията им да видят и разберат събития от гледната точка на другия, а не единствено от собствената си позиция.

По отношение на това *с кого живее* юношата се очертава една статистически значима разлика и тя е по дименсия *Личен дистрес*. Като юношите, които живеят сами са в най-висока степен (3.07), последвани от юношите, които живеят с баба и дядо (2.96), с единия си родител (2.85), с двамата си родители (2.75) и накрая се нареждат юношите живеещи с единия си родител и неговият партньор (2.51).

По отношение на наличието на друг *биологичен брат или сестра* при нито една от дименсиите по Скала емпатия Индекс за междуличностно реагиране не откриваме наличие на значима разлика.

Просоциални тенденции (PTM-R)

Средноаритметичните стойности на скала Просоциални тенденции-ревизирана версия показват, че юношите, живеещи в България проявяват тенденцията да оказват помощ в ситуации, независимо от вида им - емоционални, кризисни, ежедневни; проявяват загриженост за преживяванията, нуждите и благосъстоянието на другите и не е определящо кой е нуждаещият се; като тези тенденции нямат потенциала да бъдат усиленни ако на мястото на случването присъстват наблюдатели.

Различието *по пол* оказва съществена разлика (при 1% вариант за грешка) при пет от шестте дименсии на просоциалното поведение – *Публичен тип просоциално поведение, Емоционален тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение; Услужлив тип просоциално поведение*. Единствено при *Анонимен тип просоциално поведение* не откриваме статистически значима разлика, т.е. *и при двете групи респонденти просоциалните тенденции са умерено към високо присъстващи като при момчетата просоциалните тенденции са изразени в по-висока степен от тази на момчетата с изключение на Публичен тип просоциално поведение.*

В зависимост от *възрастта на респондентите* при три дименсии от въпросника за просоциални тенденции-ревизирана версия (PTM-R) откриваме статистически значимо различие. Това са *Публичен тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение и Анонимен тип просоциално поведение*, където резултатите показват, че *с увеличаване на възрастта просоциалните тенденции се увеличават, както и мотивите за извършване на помагачи действия от външни се интернализират.*

По отношение на това *с кого живеят юношите* откриваме значимо различие (при 5% риск за грешка) по дименсия *Алтруистичен тип просоциално поведение*. Като и при трите групи юноши имаме *умерено изявена тенденция към проява на алтруистично мотивирано просоциално поведение като най-силно изразена е при респондентите, съжителстващи с биологичните си родители.*

В зависимост дали изследваното лице е едно дете в семейството или има *биологичен брат или сестра*, живеещи или не с тях откриваме съществена разлика (при 10% риск за грешка) по две дименсии от въпросника за Просоциални тенденции (PTM-R) – *Емоционален тип просоциално поведение и Услужлив тип просоциално поведение*. *Юношите, които са отговорили, че имат поне още един биологичен брат или сестра* имат по-високи стойности и при двете дименсии, т.е. *те са в по-висока степен склонни да оказват помощ, когато са помолени за това и в*

емоционално по-натоварени ситуации в сравнение с респондентите, които са единствени деца на биологичните си родители.

Корелационен анализ

В корелационни матрици са представени корелационните коефициенти, измерващи силата на връзката между отделните дименсии по Въпросника за семейно функциониране (FAD), по Скала „Индекс за междуличностно реагиране“ (IRI) и по Въпросника за просоциални тенденции (PTM-R). В кратко обобщение получените резултати показват:

1. Значимост на връзката между всички дименсии по Въпросника за семейно функциониране (FAD) ;
2. Съществува средна по сила връзка между дименсия *Приемане на перспективата* и дименсия *Емпатийна загриженост* (0,485**) и дименсия *Приемане на перспектива* и дименсия *Фантазиране* (0,386**) по Скала „Индекс за междуличностно реагиране“ (IRI);
3. Съществува средна по сила връзка между дименсия *Емоционален тип просоциално поведение* и дименсия *Кризисен тип просоциално поведение* (0,600**) и между дименсия *Емоционален тип просоциално поведение* и дименсия *Услужлив тип просоциално поведение* (0,503**); средно силна корелация и между дименсия *Кризисен* и дименсия *Услужлив тип просоциално поведение* (0,574**); средна по сила, но с отрицателен знак на връзката между дименсия *Публичен тип просоциално поведение* и дименсия *Алтруистичен тип просоциално поведение* (-0,469**).

Проверка на хипотезите, обобщение и изводи от получените резултати

Проверката на хипотезите започна 1) чрез извършване на непараметричните алтернативни статистически процедури на еднофакторните дисперсионни анализи: Крушкел-Уолис и Ман-Уитни; 2) за изследването на връзките между факторите беше приложен методът на ранговата корелация на Спирман; 3) за установяване влиянието на фактори върху наблюдаваните зависими променливи беше използван регресионен анализ.

Имплицитно проверката на хипотези при всеки от горепосочените методи е извършена в следната последователност от етапи:

Етап 1. Дефиниране на хипотезите: нулевата хипотеза касае липсата на статистически значима разлика (връзка) между изследваните променливи, а алтернативната се отнася до наличието на подобна разлика (връзка).

Етап 2. Определяне на риска за грешка – при проверката са използвани стойностите 1%, 5% и 10%.

Етап 3. Избор на метода на проверка – в зависимост от характерните особености изследваните променливи е използван някои от горепосочените методи.

Етап 4. Определяне на равнището на значимост (sig.) за съответната проверка

Етап 5. Сравняване на равнището на значимост с риска за грешка, в следствие на което са възможни 2 варианта на резултат:

А. Ако равнището на значимост е по-малко или равно на риска за грешка се отхвърля нулевата в полза на алтернативната хипотеза.

Б. Ако равнището на значимост е по-голямо от риска за грешка няма основание да се отхвърли нулевата хипотеза и тя се приема за достоверна.

За целите на измерване на влиянието на отделни фактори от дадена батерия върху друго дадено следствие (дименсии) от друга батерия е използван регресионен анализ.

Всеки регресионен модел е подложен на допълнителен анализ с помощта на характеристиките: коефициент на детерминация, адекватност и статистическа значимост на параметрите.

Хипотеза 1

Очакваме, че отделните компоненти на семейното функциониране (*Решаване на проблеми, Комуникация, Роли, Афективна въвлеченост, Афективна отзивчивост, Поведенчески контрол и Общо семейно функциониране*), ще бъдат свързани и дори ще повлияват просоциалните тенденции на юношите (*Публичен тип просоциално поведение, Емоционален тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Анонимен тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение*) и тези на емпатията (*Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране, Личен дистрес*).

Хипотези 1 и 3 в настоящото изследване са формулирани на база на системните теория за семейството, според които ефективно функциониращата семейната система, е силен фактор, повлияващ поведението и функционирането на отделните членове (Ryan et al., 2012). В допълнение при формулирането на хипотезата допринесоха и петте принципа на конструирания изследователски модел на семейното функциониране на МакМастър, които са: 1) Частите на семейството са свързани по между си. 2) Една част на системата не може да бъде разбрана изолирано от останали части на системата. 3) Семейното функциониране е повече от сбора от частите на системата. 4) Семейната структура и организация са важни при детерминирането на поведението на отделните семейни членове. 5) Транзакционните патерни на семейната система участват в оформянето на начините на поведение на отделните семейни членове (Epstein et al. 2012).

За формулирането на Хипотеза 1 и 3 допринасят и изследвания като направените от Li, L., Bai, L., Zhang, X. и Chen, Y. (2018), според които, когато децата започнат да навлизат в юношеска възраст, необходимостта от развитие и поддържане на високо ниво на семейно функциониране става още по-значима. Fallah, M., Naz, M. S. G., Ozgoli, G., Mehrabi, Y., Farnam, F., & Bakhtyari, M. (2018) доразвиват това твърдение като казват, че етапът от жизнения цикъл, а именно „семейството с юноша“ има своите специфики във функционирането.

Като редица изследвания стигат по-далеч, проследявайки влиянието, което семейното функциониране има върху функционирането на юношите в него като академичните постижения, способността за създаване на позитивни отношения, физическо и психическо здраве (Noone, 2015; Duchesne, Vitaro, Larose and Tremblay, 2008; Fergusson and Woodward, 2002; Suldo and Shaffer, 2008; Yoo, Feng, Day, 2023).

Резултатите от настоящото изследване ще допринесат за разбирането на връзката и нейната сила между семейното функциониране и просоциалните тенденции и емпатията според възприятието на юношите, развиващи се в български културен контекст.

Хипотеза 1: Корелационните матрици на Спирман показаха средна по сила и с обратен знак връзка между дименсията *Общо функциониране на семейството* и дименсия *Кризисен тип просоциално поведение (-0,314**)*. Корелацията между двете дименсии е с обратен знак, което разкрива връзката между тенденцията юношата да прояви просоциално поведение в кризисни или извънредни ситуации и възприятието му за здравето на семейството.

От регресионния анализ може да се обобщи, че има слабо по сила статистически значимо положително влияние на 1) Афективна въввлеченост върху *Публичен тип просоциално поведение*; и средно по сила на: 2) Решаване на проблеми, Комуникация и Контрол на поведение върху *Емоционален тип просоциално поведение*; 3) Афективна въввлеченост (-) и Общо функциониране върху *Алтруистичен тип просоциално поведение*; 4) Афективна въввлеченост (-) и Контрол на поведението (-) върху *Кризисен тип просоциално поведение*; 5) Роли (-) и Контрол на поведението върху *Услужлив тип просоциално поведение*. Слабо влияние на семейното функциониране върху *Анонимен тип просоциално поведение*.

Резултатите от корелационния анализ ни разкриват съществуването на статистически значима обратнопропорционална връзка между общото функциониране на семейството и тенденцията у юношите към оказване на помощ в кризисна ситуация, т.е. *колкото повече юношата оценява своето семейство като високо функциониращо, толкова по-малко е склонен към просоциална проява в кризисна ситуация*.

Резултатите от регресионния анализ ни показват още, че различни фактори на семейното функциониране влияят върху петте форми на просоциални тенденции – *публичен, алтруистичен, емоционален, кризисен и емоционален*. Изключение прави *Анонимен тип просоциално поведение*. Така за тенденцията на юношите да предприемат просоциални действия в присъствието на наблюдатели се развива в условията на семейство, в което семейните членове са свързани и емоционално инволвирани един с друг. Като същите условия в системата и високото ниво на функциониране като цяло на семейството намаляват вероятността юношата да окаже помощ, воден от алтруистична мотивация. Топлината, емоционалната реципрочност, отзивчивост и умението семейните членове да контролират поведението си са фактори намаляващи вероятността юношата да се впусне на помощ в кризисна ситуация.

Същевременно способността семейството да решава възникващите проблеми, откритата комуникация между членовете и способността за регулация на собственото поведение допринасят за развитие и проява на тенденцията у юношите да помага в емоционално натоварена ситуация. Тук виждаме още, че добрият контрол над поведението обаче и адекватното разпределение на ролите в семейството допринасят за развиването, готовността и отзивчивостта на юношите да окажат помощ, когато са помолени.

Анализирайки представените данни, може да направим заключението, че хипотезата за значима взаимовръзка на компонентите на семейното функциониране с просоциалните тенденции у юношите се потвърждава частично. Като пет от факторите на семейното функциониране (Решаване на проблеми, Комуникация и Контрол на поведение, Афективна въввлеченост и Общо функциониране) оказват статистически значимо влияние върху пет от шестте форми на просоциални тенденции (публичен, алтруистичен, емоционален, кризисен и емоционален тип просоциално поведение).

Хипотеза 3: Резултатите от корелационните матрици на Спирман разкриват, че има средна към слаба връзка с обратен знак между дименсия *Решаване на проблеми* и дименсия *Емпатийна загриженост*, дименсия *Афективна въввлеченост* и дименсия *Емпатийна загриженост*, дименсия *Контрол на поведението* и дименсия *Емпатийна загриженост*, дименсия *Емпатийна загриженост* и *Общо функциониране на семейството*.

Регресионният анализ показва средно по сила влияние на три фактора: 1) Комуникация (-), Афективна въввлеченост (-) и Общо функциониране върху **Приемане на перспектива**; 2) Решаване на проблеми, Афективна отзивчивост, Афективна въввлеченост, Контрол на поведението и Роли (-) върху **Емпатийна загриженост**; 3) Решаване на проблеми, Афективна отзивчивост, Афективна въввлеченост, Контрол на поведението, Роли и Общо функциониране върху **Фантазиране**. Слабо влияние на семейното функциониране върху Личен дистрес.

От получените от корелационни методи резултати можем да заключим, че **има съществена връзка между факторите на семейното функциониране и емпатията**. Като юношите от семейства, в които има изградени патерни на решаване на проблемите, които са емоционално ангажирани едни с други, изградили са добра регулация над поведението си и функционирането на семейството като цяло е адаптивно - проявяват по-ниска способност за съпреживяване.

В допълнение резултатите разкриват, че комуникацията, емоционалната споделеност, ангажираност с другите семейни членове и функционирането на семейството като цяло влияят върху способността на юношата да погледне през чуждата перспектива като колкото по-ефективно реализирани са факторите на семейството, толкова по-малка е възможността за приемане на перспектива. Същевременно решаването на проблеми, емоционалната отзивчивост и въввлеченост допринасят за емпатийно преживяване у юношата. Любопитно също тук е, че колкото по-развити са ролите в семейството, толкова по-развита е способността за съпреживяване. С изключение на комуникацията, всички останали фактори на семейното функциониране повлияват способността на юношата да се идентифицира с измислени герои.

Анализирайки представените данни, може да направим заключението, че хипотезата за значима взаимовръзка на отделните компоненти на възприетото от юношите семейно функциониране с емпатията се потвърждава частично. Като седемте фактора на семейното функциониране (Решаване на проблеми, Комуникация, Контрол на поведение, Афективна въввлеченост, Афективна отзивчивост и Общо функциониране) оказват статистическо значимо влияние върху Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост и Фантазиране.

➤ Хипотеза 2

Очакваме, че отделните компоненти на емпатията (*Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране, Личен дистрес*) или част от тях ще бъдат свързани с просоциалните тенденции в юношеска възраст (*Публичен тип просоциално поведение, Емоционален тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Анонимен тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение*).

Формулирането на Хипотеза 2 е мотивирано едновременно от разнопосочността по отношение на природата на емпатията и неоспоримите изследвани, свидетелстващи за тясната ѝ връзка с проявите на просоциално поведение в юношеска възраст.

Така например, от една страна, Hoffman (2000), чиято работа е насочена основно към развитието на емпатията след периода на детството посочва, че развитието ѝ се определя от вътреличностови фактори, а не от влиянието на социалния и културен контекст. От друга страна, е позицията на антрополозите (Hollan, 2008, 2012; 2014; Mageo, 2011, Dehning, Gasperi, Markos, Eshetu, Meyer, Krahl, Riedel, Moller, Muller, Siebeck, 2013; Birkett, 2014; Soto & Levenson, 2009) според които емпатията е свързана с културния контекст, в който се развива човек.

Редица изследователи в рамките на социалната и възрастова психология се насочват към връзката между емпатията и просоциалното поведение. Eisenberg (1999) обръща специално внимание на връзката между съчувствието и просоциалното поведение. Работата на Bateson и Persson също до голяма степен е насочена към проявите на помагачо поведение, мотивирано или не от емпатия. И все пак обаче за редица изследователи това не е достатъчно условие като допълват, че просоциалното поведение се определя и от определени личностови и ситуативни фактори (Bateson, Powell, 2003, Grusec, 2002; Staub, 2005).

Резултатите от настоящото изследване ще покажат според възприятието на юношите, развиващи се в български културен контекст, доколко просоциалните тенденции са свързани и мотивирани от емпатията.

Според корелационните матрици на Спирман се установява средна по сила връзка между емпатийните дименсии *Приемане на перспектива* и *Емпатийна загриженост* и компонентите на просоциалните тенденции *Емоционален тип просоциално поведение, Алтруистичен тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение*, както и между дименсия *Фантазиране* и *Емоционален тип просоциално поведение, Кризисен тип просоциално поведение, Услужлив тип просоциално поведение*. Дименсия *Личен дистрес* не проявява значими връзки с дименсиите на просоциалните тенденции.

Регресионният анализ показва средно по сила влияние на: 1) Емпатийната загриженост (-) и Личен дистрес върху *Публичен тип просоциално поведение*; 2) Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост и Фантазиране върху *Емоционален тип просоциално поведение*; 3) Приемане на перспектива и Емпатийна загриженост върху *Алтруистичен тип просоциално поведение*; 4) Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране и Личен дистрес върху *Кризисен тип просоциално поведение*; 5) Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Фантазиране върху *Услужлив тип просоциално поведение*. Слабо влияние на компонентите на емпатията върху *Анонимен тип просоциално поведение*.

Корелационният анализ разкрива, че има *съществена връзка между някои от компонентите на емпатията и просоциалните прояви у юношите*. А именно способността на юношата да „влезе в обувките на другия“, да съпреживее неговата емоция е свързана с тенденцията да окаже помощ, мотивиран от алтруистичното преживяване, да действа просоциално в емоционално натоварени ситуации и в онези, за които е помолен. Способността на юношите да фантазират също се оказва значима във връзката с просоциални поведения в емоционални, кризисни и услужващи ситуации.

От резултатите от регресионния анализ виждаме, че *различните фактори на емпатията оказват влияние върху различните форми на просоциално поведение на юношите*. Така например юношите, чиято способност да съпреживяват е висока е малко вероятно да предприемат просоциални действия само защото има наблюдатели на мястото, но допринася за оказване на помощ във високо емоционални и кризисни ситуации, както и такива за които са помолени и най-вече мотивирани от това алтруистично преживяване.

Способността на юношата да погледне през очите на другия, да се постави на неговото място влияе положително върху проявите на алтруизъм и просоциално поведение в емоционални и кризисни ситуации и когато са помолени за това. Фантазирането като фактор влияе също положително върху емоционален, кризисен и услужлив тип просоциално поведение.

Личният дистрес, т.е. нивото на персонален психичен дискомфорт, повишава склонността към проява на просоциално поведение в кризисна ситуация и мотивира просоциалните действия пред

публика, макар и в по-слаба степен. Това може да се обясни с вероятния водещ стремеж на юношата да намали собственото си напрежение, което показва различна от алтруистичната мотивираност.

Анализирайки представените данни, може да направим заключението, че хипотезата за значима взаимовръзка на емпатията с просоциалните тенденции у юношите се потвърждава също частично. Като четирите фактора на емпатията (Приемане на перспектива, Емпатийна загриженост, Личен дистрес и Фантазиране) оказват статистическо значимо влияние върху пет от шестте форми на просоциални тенденции (публичен, алтруистичен, емоционален, кризисен, услужлив и емоционален тип просоциално поведение).

Заклучителна дискусия

Настоящата работа се фокусира върху разкриване на връзките, влиянието и взаимодействието на отделните компоненти на семейното функциониране върху различните форми на просоциални действия в юношеска възраст. Взимайки предвид множеството перспективи, обясняващи просоциалното поведение в научната литература и неговата комплексност, ние използваме мултидименсионален подход за разбиране на това явление в чувствителния възрастов период – юношеството. Просоциалното поведение е поставено в контекста на функционирането на системата, което го очертава като динамичен конструкт, а не като продукт на диадни отношения и взаимодействия. По този начин настоящото изследване внася нов поглед в разбирането на ролята, влиянието и значението на българското семейство за просоциалната насоченост на юношата, както в него, така и в по-широкия социален контекст. В допълнение разглеждаме мястото на емпатията в междуличностните отношения, като значимо свързана с просоциалното поведение.

Резултатите от приложените анализи на количествените методики **The Family Assessment Device (FAD)** за оценка на семейното функциониране, скала „**Индекс на междуличностно реагиране**“ (**IRI**) за изследване на емпатията и **Prosocial Tendencies Measure - Revised (PTM-R)** за изследване на просоциалното поведение на юношите доказват връзката и влиянието на семейно функциониране върху просоциалните тенденции и емпатията в юношеска възраст, както спрямо всеки един от двата фактора по отделно, така и помежду им.

В допълнение, емпиричните данни от настоящото изследване правят съществен принос в очертаването на профил на българското семейство с юноша и още по-конкретно – начинът по който юношата възприема и оценява решаването на проблеми, комуникацията, какво е разпределението на ролите, нивото на афективна респонзивност и афективна въввлеченост, контрола на поведението и на функционирането на семейството като цяло.

Въпреки флукуациите в получените резултати по отношение на семейното функциониране, те са в диапазона на ефективно семейно функциониране. Или казано с други думи дескриптивните характеристики ни показват, че българският юноша, независимо от възрастта и пола си, възприема семейството, в което живее и се развива като притежаващо адаптивни модели за справяне с трудности, подобаващо изпълнение на семейните роли, на прилежащите им функции и семейните членове като емоционално съответни и ангажирани с преживяванията на останалите.

По отношение на емпатийните преживявания данните показват, че юношите се самоопределят като топли и емпатийно загрижени за другите, способни да видят и разберат събитията и свързаните с тях преживявания от позицията на другия, докато те самите успяват да запазят нивата си на тревожност и дискомфорт ниски. Заедно с това виждаме тенденцията да възприемат себе си като готови да окажат помощ във висока степен, независимо от вида на ситуацията - емоционални, кризисни, ежедневни като същевременно проявяват загриженост за преживяванията, нуждите и

благосъстоянието на другите, без значение кой е нуждаещият се. Очаквано спрямо специфичните особености на възрастта данните показват, че тези тенденции имат потенциала да бъдат усилены ако на мястото на случването присъстват наблюдатели. Като в унисон с описаните теоретични конструкти и интернационални изследвания откриваме и в българското семейство, че при юношите с увеличаване на възрастта просоциалните тенденции се увеличават, както и мотивите за извършване на помагачи действия от външни се интернализират.

Прилагането на статистически анализи като корелационните матрици на Спирман, регресионен анализ и извършването на непараметричните алтернативни статистически процедури на еднофакторните дисперсионни анализи - Крушкел-Уолис и Ман-Уитни, спрямо трите методики в изследването ни показва, че различните компоненти на семейното функциониране имат различно по сила влияние върху различните просоциални поведения.

Така Емоционален тип просоциално поведение може да се обясни с вариране в семейното функциониране като от резултатите виждаме, че способността на семейството да решава ефективно своите проблеми, комуникацията между отделните семейни членове и добрият контрол над поведението им определят тенденцията към емоционален тип просоциално поведение у юношата. Също така емоционалната отзивчивост в системата, макар и в малка степен е свързана с публичния тип просоциално поведение, но в по-значима с алтруистичния тип просоциално поведение и с кризисния. Като при последните две виждаме, че в семействата, чието ниво на емоционална подкрепа е високо, тези тенденции намаляват.

Алтруистичният тип просоциално поведение се откроява като тясно свързан с общото функциониране на системата, което също така повлиява и тенденцията към оказване на помощ в кризисни ситуации. Тенденцията към услужлив тип просоциално поведение е повлияна от контролът, който семейните членове упражняват, но и с ролите, които изпълняват. Като колкото по-размити са тези роли системата, с неясни граници и функции, толкова по-голяма е вероятността юношата да формира тенденция за оказване на помощ, когато е помолен за това.

Резултатите обаче разкриват изключително слабо влияние на семейното функциониране върху Анонимен тип просоциално поведение. Като тази дименсия не установява значима връзка нито с компонентите на емпатията, нито с компонентите на семейно функциониране, каквато липсва и между преживяването на личен дистрес и просоциалното поведение.

Любопитни са резултатите, показващи обратнопропорционалното влияние на факторите на семейното функциониране върху емпатията. Особено впечатление прави, че колкото по-ефективни са комуникацията, емоционалната споделеност, ангажираност с другите семейни членове и функционирането на семейството като цяло, толкова по-слаба е способността на юношата да отрази, да погледне през погледа на другия. Вероятно обяснение е все още развиващата се способност за ментализация у юношите, но тези резултати поставят много въпроси и отварят още едно поле за изследване.

Настоящото изследване, стъпвайки върху водещи теоретични конструкти, успява да осъществи задълбочен поглед върху взаимовлиянието на конструктите на семейното функциониране и просоциалното поведение в един от най-чувствителните периоди в развитието на индивида – юношеството.

Получените резултати допълват успешно емпиричните данни в областта, осигурявайки ценни отправни точки и идеи за бъдещи изследвания в тази област на психологическото познание.

Същевременно, настоящият труд дава своя принос не само в теоретичен аспект, но и в практико-приложен аспект.

Изводи:

На база резултатите от проведеното изследване могат да се направят следните изводи:

1. Изследването на дескриптивните характеристики води до следните изводи::

- **Юношите, възприемат семействата, в които живеят като ефективно функциониращи.** Тук ще отворим една скоба като допълним, че усещането за здраво семейство идва от начина по който в семейството се преговаря, начинът, по който напасват различията си, начинът и процесът на справяне с проблеми са значимите, а не степента на ефективност на конкретни решения;
- Откриваме **съществена разлика между половете** по отношение на възприетото от юношата **семеино функциониране**;
- Българският юноша, независимо от **възрастта си** възприема семейството, в което живее и се развива като притежаващо адаптивни модели за справяне с трудности, подобаващо изпълнение на семейните роли, на прилежащите им функции и семейните членове като емоционално съответни и ангажирани с преживяванията на останалите;
- Българският юноша определя себе си като **топъл и емпатийно загрижен за другите, способен да види и разбере събитията и свързаните с тях преживявания от позицията на другия, докато той самият успява да запази нивата си на тревожност и дискомфорт ниски.**
- **Момчетата** в по-висока степен успяват да приемат психологическата гледна точка на другия, да изпитват загриженост, съчувствие и да се идентифицират с измислени герои, като **момчетата** също успяват, но в по-малка степен.
- Юношите проявяват **тенденцията да оказват помощ** в ситуации, независимо от вида им - емоционални, кризисни, ежедневни; проявяват загриженост за преживяванията, нуждите и благосъстоянието на другите и не е определящо кой е нуждаещият се; като тези тенденции нямат потенциала да бъдат усиленни ако на мястото на случването присъстват наблюдатели.
- Откриваме **съществена разлика между половете по отношение на просоциалните тенденции** - и при двете групи респонденти просоциалните тенденции са умерено към високо присъстващи като при момчетата просоциалните тенденции са изразени в по-висока степен от тази на момчетата с изключение на Публичен тип просоциално поведение;
- С увеличаване на **възрастта просоциалните тенденции** се увеличават, както и мотивите за извършване на помагачи действия от външни се интернализират;
- Юношите, които са отговорили, че имат **поне още един биологичен брат или сестра** са в по-висока степен склонни **да оказват помощ**, когато са помолени за това и в емоционално по-натоварени ситуации в сравнение с респондентите, които са единствени деца на биологичните си родители‘;
- И двете групи оценяват семейството, в което живеят като емоционално богато, изразяващо широк спектър преживявания като онези, които са отговорили утвърдително, че имат поне още един *брат или сестра* то е в по-малка степен от това на респондентите, които са единствени деца в семейството;

- Юношите, които са отговорили, че *живеят сами* оценяват разпределението, изпълнението и отговорността на определена роля като по-скоро затруднено, в сравнение с юношите, които *живеят с двамата си родители*, които възприемат разпределението и ролевата отговорност в родителското си семейство в най-висока степен;
 - Юношите, които са отговорили, че *живеят сами* в най-висока степен преживяват дискомфорт от наблюдаване на преживяването на нещо негативно от друг, докато юношите живеещи с единия си родител и неговият партньор също преживяват дистрес, но в малка степен и значително по-малка от тази на живеещите сами;
2. От направения корелационен анализ:
- Ефективното разпределение и функциониране на ролите в семейството е свързано значимо както със способността на членовете на семейството да реагират емоционално с пълен спектър от позитивни и негативни преживявания, така и със способността да изразят емоционално загрижеността си един към друг, оставяйки у всеки семеен член усещането за принадлежност и значимост, както и да разполагат с набор поведенчески модели, които им служат за ефективно справяне с обичайни или извънредни ситуации;
 - Откритата **комуникация, ясните, насочени послания** и способността за диалог са в тясна връзка с възприемането на **семейството като здраво функциониращо**;
 - Афективните реакции на семейството и техният обхват са свързани както с емоционалната ангажираност, която демонстрират един към друг, така с и поведенческите модели, които прилагат в подобни битови или по-специфични ситуации;
 - Уменията за изграждане на ефективни поведенчески модели за справяне (Контрол на поведението) са свързани с наличието на емоционална загриженост и топлина между семейните членове;
 - Афективната въвлеченост, респонзивност и поведенческият контрол са тясно свързани с поддържането на хомеостазата в семейството, нейния баланс и здраве;
 - Съществува значима умерено към висока връзка между способността на семейството да се справя с трудностите (*Решаване на проблеми*) и да поддържа ефективно функционирането на системата (*Общо функциониране*);
 - При юношите способността на възприемат психологическата гледна точка на другите се свързва както със способността им да изпитват чувство на топлина и загриженост за чуждите събития и състояния, така и със склонността да се идентифицират с измислени герои;
 - Тенденцията на юношите да се свързват и идентифицират с образи от филми, пиеси, книги и др. корелира положително със склонността им да съчувстват на другите, да са емоционално топли, загрижени и отзивчиви;
 - Силна е връзката между склонността на юношите да предприемат просоциални поведения, когато да помолени за това и склонността им да се впускат да помагат при извънредни ситуации;
 - Съществува обратна връзка между тенденцията на юношите да оказват помагачо поведение, което е мотивирано предимно от присъствието на наблюдатели, „пред публика“ (външна мотивация) и тенденцията им да оказват помощ, която е мотивирана предимно от загриженост за нуждите и благосъстоянието на другите (вътрешна, емпатийна мотивация);

- Липсва значима връзка между преживяването на личен дистрес и просоциално поведение;
- Липсва значима връзка между анонимен тип просоциално поведение както с компонентите на емпатията, така и с компонентите на семейното функциониране.

Научно-приложни резултати, представляващи оригинален принос в науката

Теоретико-приложни приноси на дисертационния труд

- Направен е изчерпателен литературен обзор на съществуващите в научната литература разбирания за семейството и теориите, които го обясняват;
- Направен е детайлен преглед на системната теория;
- Направен е изчерпателен литературен обзор на съществуващите в научната литература биологични, социални, психологични и философски подходи за разбиране на просоциалното поведение като феномен;
- Направена е систематизация на различните теоретични перспективи за разбиране на просоциалното поведение от детска до юношеска възраст;
- Представен е мултидименсионален подход за разбиране на просоциалното поведение в юношеска възраст;

Практико-приложни приноси на дисертационния труд

- Емпирично е потвърдено предположението за влиянието на фактора семейно функциониране върху просоциалните тенденции в юношеска възраст;
- Емпирично е потвърдено предположението за влиянието на фактора семейно функциониране върху емпатията в юношеска възраст;
- Емпирично е потвърдена връзката и влиянието на емпатия и просоциално поведение;
- Емпирично е очертан профилът на българското семейство с юноша, през възприятието на юношата за функционирането на семейството.

Ограничения и насоки за бъдещи изследвания

Настоящото изследване се ограничава до перспективата и възгледа, които юношата в семейството има за функционирането на семейството в което живее. Следващата стъпка в разбирането на връзката на семейното функциониране с просоциалното поведение би изисквала включването на перспективата и на родителите. Така бъдещите изследвания могат да се насочат към:

1. Установяване на различие между възприетото от родителите семейно функциониране и това от юношите;

2. Изследване на различието в проявите на просоциално поведение от родителите и юноша в рамките на нуклеарното семейство;
3. Изследване на различието в проявите на просоциално поведение на юношата към родителите, в нуклеарното семейство;
4. Установяване на връзката и влиянието на възприеманото от родителите семейно функциониране върху просоциалното поведение на юношите в рамките на нуклеарното семейство.

Публикации по дисертационната тема „**Семейно функциониране и просоциално поведение в юношеска възраст**“

1. Йорданова, Р. (2018) Емпатия и семейно функциониране, *Докторантски четения 2017*. Сборник с доклади, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“, 141-152.
2. Йорданова, Р. (2020) Основи на системното мислене и фамилна терапия: исторически контекст на възникване, *Докторантски четения 2019*. Сборник с доклади, Университетско издателство „Св. Климент Охридски“.
3. Йорданова, Р. (2023) Българското семейство през призмата на юношата. *Списание Психология-теория и практика*. Психоанализа. Варна. 15(61)-1/23. (под печат).
4. Йорданова, Р. (2023) Мястото на емпатията във функционирането на семейство с юноша. *Списание Психология-теория и практика*. Психоанализа. Варна. 15(61)-1/23. (под печат).
5. Йорданова, Р. (2023) Просоциалното поведение като характеристика на юношата в българското семейство. Доклад. Десети Юбилеен Международен Конгрес по Психология.